

УДК 159.922

Яворська-Вєтрова Ірина Вікторівна, кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник

e-mail: psychologygroupkiev@gmail.com

ДИНАМІКА ІДЕАЛЬНОГО ТА РЕАЛЬНОГО “Я” ШКОЛЯРІВ У КОНТЕКСТІ ЇХ ОСОБИСТІСНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Анотація

У статті проаналізовано результати дослідження образів “реальне Я” та “ідеальне Я” в учнів різних за рівнем особистісної ефективності груп на етапі переходу від молодшого шкільного до підліткового віку. Констатовано, що становлення цілісності “Я”, наповнення його новими змістовими елементами, формування певного ставлення до себе, а також розвиток особистісних смислів життя і перспектив майбутнього відбувається саме через рефлексивний аналіз. На підставі аналізу даних дослідження виокремлено п'ять груп категорій, якими школярі характеризують образ “успішного учня” (образ “ідеальне Я”): узагальнені характеристики; характеристики діяльності та поведінки; риси особистості (ця категорія була поділена на дві підгрупи: 1) риси особистості як суб'єкта учіння, важливі для здійснення учіннєвої діяльності; 2) особистісні риси, що характеризують суб'єкта як людину); взаємини з іншими людьми; інші характеристики. Встановлено особливості образу “Я ідеальне” та їх співвіднесення з образом “Я реальне” у динаміці в учнів від 3-го до 6-го класу залежно від рівня їх особистісної ефективності. Результати дослідження дають підстави стверджувати, що на основі самосприймання і самоспостереження у молодших школярів формуються уявлення про себе, переважно одиничні образи себе в конкретних ситуаціях. На відміну від цього на початку підліткового віку набувають першорядної ваги самоаналіз та осмислення себе, що є передумовою формування цілісного, узагальненого образу Я.

Ключові слова: особистість, особистісна ефективність, образ Я, ідеальне Я, реальне Я, рефлексивність.

Яворская-Ветрова Ирина Викторовна, кандидат психологических наук, старший научный сотрудник

ДИНАМИКА ИДЕАЛЬНОГО И РЕАЛЬНОГО «Я» ШКОЛЬНИКОВ В КОНТЕКСТЕ ИХ ЛИЧНОСТНОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Аннотация

В статье проанализированы результаты исследования образов «реальное Я» и «идеальное Я» у учащихся разных групп по уровню личностной эффективности на этапе перехода от младшего школьного к подростковому возрасту. Констатируется, что становление целостности «Я», наполнение его новыми содержательными элементами, формирование определенного отношения к себе, а также развитие личностных смыслов жизни и перспектив будущего происходит посредством рефлексивного анализа. На основании данных исследования выделено пять групп категорий, с помощью которых школьники характеризуют образ «успешного учащегося» (образ «идеальное Я»): обобщенные характеристики; характеристики деятельности и поведения; черты личности (эта категория была поделена на две подгруппы: 1) черты личности как субъекта обучения, 2) личностные черты, характеризующие субъекта как человека); взаимоотношения с другими людьми; другие характеристики. Определены особенности образа «Я идеальное» и динамика их соотношения с образом «Я реальное» у учащихся от 3-го к 6-му классу в зависимости от уровня их личностной эффективности. Результаты исследования дают основания утверждать, что на основании самовосприятия и самонаблюдения у младших школьников формируются представления о себе, преимущественно единичные образы себя в конкретных ситуациях. В начале подросткового возраста начинают приобретать первостепенное значение самоанализ и осмысление себя, что является предпосылкой формирования целостного, обобщенного образа Я.

Ключевые слова: личность, личностная эффективность, образ Я, идеальное Я, реальное Я, рефлексивность.

Iavorskaya-Vietrova Irina Viktorovna, PhD in Psychology, Senior Researcher

THE DYNAMICS OF IDEAL AND REAL SELF OF PUPILS IN THE CONTEXT OF THEIR PERSONAL EFFICIENCY

Summary

The article analyzes the research of the real and ideal self-images of pupils having different levels of personal effectiveness at the time of transition from primary school age to adolescence. Formation of holistic Self, its filling with new meaningful elements, formation of a certain attitude towards oneself, as well as development of personal life meanings and prospects of the future take place due to reflexive analysis. The performed study has allowed us to determine five category groups with which pupils characterize the “successful pupil” image (ideal Self): generalized characteristics; activity and behaviour characteristics; personality traits (this category can be divided into two subgroups: 1) a person as a learning actor, his/her traits important for learning activity implementation; 2) a person’s traits characterizing him/her as a human being); relationships with other people, other characteristics. The ideal self-image peculiarities are determined and compared, in dynamics, with real self-images of 3rd-6th grade pupils depending on their personal effectiveness. The research results give grounds to assert that primary schoolchildren form self-knowledge on the base of self-perception and self-observation, which is basis for creation of ideas about themselves; but such self-knowledge consists mostly of single images in specific situations. In contrast, at the beginning of adolescence, self-study and self-reflection become very important, which is a prerequisite for holistic, generalized self-image formation.

Keywords: *personality, personality efficiency, self-image, ideal Self, real Self, reflexivity.*

Постановка проблеми і актуальність дослідження. Адекватне самопізнання, досягнення свого “Я” сприяє розвитку особистості, її потенційних можливостей до конструктивного самотворення як успішної, ефективної особистості, починаючи з перших етапів онтогенезу, особливо у перехідні періоди розвитку. Динамізм реальної дійсності і взаємин з іншими людьми спонукає особистість до адекватної адаптації в змінюваних соціальних умовах, до постійного звернення до свого “Я” – як внутрішньої регулятивної інстанції – з метою більш диференційованого регулювання поведінки [1]. Здійснені у педагогічній психології дослідження “індикаторів можливої деструктивності, особистісної неефективності школяра у системах “школа – особистість”, “особистість – учіння” [3, с. 23], актуалізують питання вивчення психологічних механізмів становлення особистісної ефективності, зокрема, у перехідний період від початкової до основної школи, від молодшого шкільного до підліткового віку.

У когнітивно-феноменологічній парадигмі внутрішній світ, власна “внутрішня реальність” є домінантними в “теорії світу” особистості. Дослідники зауважують, що життєвий досвід закріплюється у міні-теоріях у вигляді систем значень, значущостей, переконань, цінностей, які регулюють сприйняття й уявлення людини, визначають інтерпретацію оточуючого світу й діяльність суб’єкта в ньому. Особистісній концепції благополучного світу відповідає й концепція себе як успішного, здатного справитися з життєвими викликами [10].

В онтогенезі переживання, пов’язані з усвідомленням власних психологічних особливостей, виникають як результат постійного співвіднесення власних цінностей і настановлень з нормами і вимогами соціального оточення людини, вони опосередковуються реальним контекстом її життя через особистісно-мотиваційний план свідомості. Переживання особистості, як і виражене в ньому самостварення, перебувають у стані безперервного розвитку. Їхня динамічність виявляється насамперед у розширенні та поглибленні змістової і функціональної сфер у процесі вікового

розвитку індивіда внаслідок нагромадження ним емоційного досвіду. За І.І. Чесноковою, на першому рівні самопізнання, що є основним на ранніх онтогенетичних етапах розвитку людини, формуються певні, відносно стійкі, уявлення про своє “Я”, окремі образи самої себе і своєї поведінки, ніби “прив’язані” до конкретної ситуації, конкретного спілкування. Для другого рівня самопізнання характерним є те, що співвіднесення знань про себе переходить із системи “Я – інші люди” у систему “Я – Я”. На підставі аналізу цих процесів дослідниця доходить такого висновку: “Узагальнений образ свого Я, що виник з окремих, одиничних, ситуативних образів, містить загальні, характерні риси й уявлення про свою сутність, суспільну цінність. Цей узагальнений образ виражається у відповідному понятті про самого себе... Воно (поняття про себе) значною мірою впливає на весь устрій психіки, світосприйняття в цілому, обумовлює основну лінію поведінки, навіть у складних життєвих умовах” [9, с. 99].

Як зазначають дослідники [2; 4; 5; 6; 8], адекватність, реалістичність образу Я особистості безпосередньо пов’язана з рівнем розвитку рефлексії. Рефлексія “припускає віддзеркалення власного внутрішнього світу, що забезпечує виникнення системи уявлень і понять про себе, про свої особистісні властивості, про відчуття, переживання, мотиви поведінки, досягнення і невдачі тощо” [4, с. 79]. Г.М. Свіденська констатує, що саме через рефлексивний аналіз відбувається не тільки виокремлення “Я”, становлення його цілісності, певного ставлення до власного “Я”, наповнення новими змістовими елементами, але й формуються і розвиваються особистісні змісти життя (потреби, мотиви, цінності), а також перспективи майбутнього [6].

Для рефлексії необхідним є ідеал, який “має бути водночас й абстрактним, й конкретним, тобто таким, що має стосунок до безпосередньої діяльності” [7, с. 11]. Усвідомлюючи, завдяки рефлексії, зміни власного “Я”, особистість формує концептуальний образ себе, що характеризується внутрішньою гармонійністю, цілісністю. У цьому процесі як критерії можуть розглядатися “повнота усвідомлення і ухвалення змін, що відбулися в собі,

ступінь близькості образу Я-реального і Я-ідеального, виражені егоцентричні установки, що підкреслюють значущість свого “Я” і довіру до нього” [4, с. 77]. Отже, посилаючись на викладені теоретичні засади, ми поставили завданням вивчення динаміки образів “реальне Я” та “ідеальне Я” в учнів різних за рівнем особистісної ефективності груп на етапі переходу від молодшого шкільного до підліткового віку.

Метою статті є аналіз особливостей співвіднесення образів ідеального та реального Я в різних за рівнем ефективності групах учнів.

У дослідженні брали участь учні третіх – шостих класів загальноосвітньої школи (129 осіб). За експертною оцінкою вчителів, школярів було розподілено у три групи відповідно до рівня їх особистісної ефективності (ОЕ): I група – учні з високою особистісною ефективністю (з високою ОЕ), II група – учні із середньою особистісною ефективністю (із середньою ОЕ), III група – учні з низькою особистісною ефективністю (з низькою ОЕ).

Дослідницький метод. У режимі вільного опису (бесіди) школярам пропонувалося дати визначення, схарактеризувати успішного учня (образ Я-ідеальне), а також співвіднести його з реальним Я особистості. Контент-аналіз опису дав змогу розподілити всі одержані висловлювання школярів на п'ять груп характеристик (категорій).

Таблиця 1.

Категорії висловлювань школярів третіх – шостих класів щодо характеристик успішного учня

Категорії		Ілюстративні висловлювання
I. Узагальнені характеристики. Ця група охоплює найбільш уживані характеристики, а також малодиференційовані висловлювання		“добре вчиться” та “одержує гарні оцінки”; “завжди все робить правильно”, “має успіх у всьому”, “прагне кращого”
II. Характеристики діяльності та поведінки. У цій групі представлено як висловлювання, що описують конкретні шкільні вміння, а також діяльнісні характеристики суб'єкта учіння		“гарно читає, малює тощо”, “каліграфічний почерк”, “гарно запам'ятовує матеріал уроку”; “готується до уроків”, “відповідає на запитання вчителя”, “виконує всі домашні завдання”, “піднімає руку”, “добре працює на уроці”
III. Риси	1) риси особистості	“розумний”, “сумлінний”, “уважний”,

особистості. Ця група висловлювань була поділена на дві підгрупи:	як суб'єкта учіння, важливі для здійснення учіннєвої діяльності	“старанний”, “цікавий до різних наук”, “думаючий”
	2) особистісні риси, що характеризують суб'єкта як людину	“добрий”, “ввічливий”, “чесний”, “турботливий”, “активний у соціальному житті”
IV. Взаємини з іншими людьми. До цієї групи віднесено висловлювання щодо взаємин з іншими людьми – ровесниками і дорослими		“підтримує дружні стосунки з однокласниками”, “поважає інших”, “розуміється з вчителем”
V. Інші характеристики. У цій групі зібрано висловлювання щодо зовнішності, перелік імен відмінників, вказівки на захоплення сучасними гаджетами), а також певні особливі характеристики		“красивий”; “любитель ПК і планшетів”; “улюбленець учителя”, “має гарну репутацію”, “отримує задоволення від навчання”

Виклад результатів дослідження. Аналіз емпіричних даних учнів 3–6-х класів щодо визначення успішного учня дав підстави для таких висновків. У групі учнів з низькою ОЕ (рис. 1) найбільш виражені такі тенденції: по-перше, зменшення віл третього до четвертого і зникнення у п'ятому та шостому класах вказівок на конкретних однокласників як успішних учнів; по-друге, зростання відсотка узагальнених характеристик від третього до шостого класу. Особливістю низькоефективних учнів у цьому аспекті дослідження стало те, що в образі успішного учня у третьокласників незначно представлені (по 7,7%), а у четвертокласників відсутні особистісні риси.

Водночас в описах п'ятикласників наявні тільки риси, важливі для суб'єкта учіння (16,7%), відсоток яких значущо зростає у шестикласників (27,3%) і знову спостерігаються характеристики сфери Я – людина (9,1%). Як вказано вище, висловлювання щодо особистісних рис змінюються у шестикласників також і якісно. По-третє, з переходом до основної школи зменшується і відсоток висловлювань щодо поведінково-діяльнісних проявів успішного учня: якщо в четвертому класі їх було 50,0%, то в 5-му класі – 33,3%, а в 6-му – 18,2%. Сферу взаємин з іншими людьми у низькоефективних школярів не відображено в актуальному образі успішного учня.

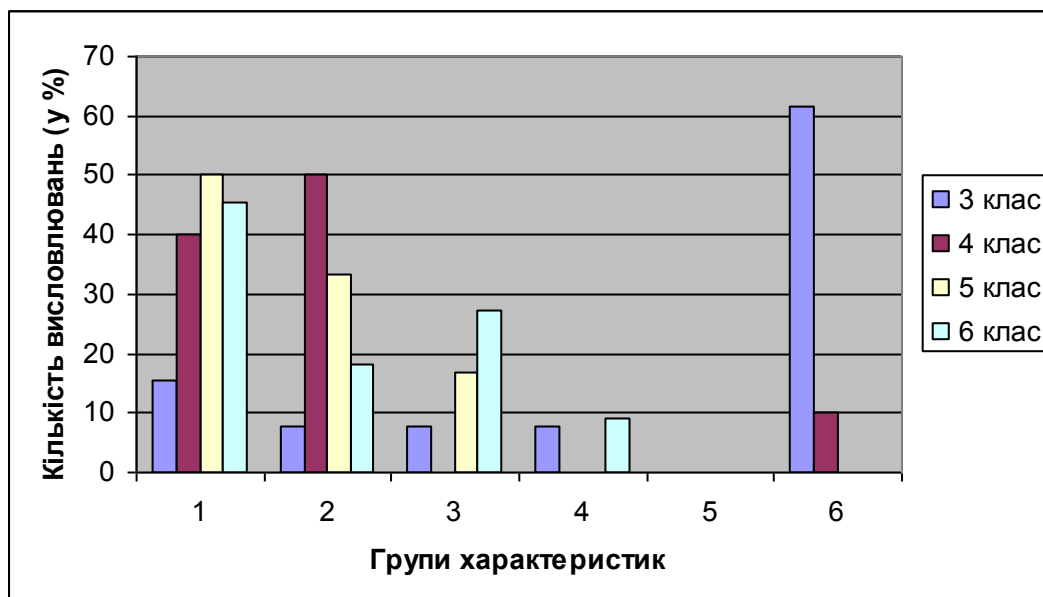

Рис. 1. Розподіл характеристик успішного учня в групах школярів 3–6-х класів з низькою ОЕ

Примітка: 1 – узагальнені характеристики; 2 – характеристики діяльності та поведінки; 3 – риси особистості як суб’єкта учіння; 4 – риси особистості як людини; 5 – взаємини з іншими людьми; 6 – інші характеристики.

Яким чином співвідноситься цей образ з образом Я реальне в учнів із низькою ефективністю? Насамперед зазначимо, що в усіх класах є не тільки позитивні, а й негативні самохарактеристики. Крім того, якщо в п’яти- і шестикласників є категоричні висловлювання про свою неуспішність (“у мене є погані оцінки”), то третьо- і четвертокласники “пом’якшують” висловлювання (“іноді трохи лінивий”, “іноді розмовляю на уроці”) або визнають наявність і позитивних, і негативних проявів (“мене можна назвати успішним, бо я стараюсь, і можна назвати неуспішним, бо я іноді лінуюсь”). Зафіксовано також певні вікові особливості співвіднесення образу себе з образом успішного учня. Так, низькоефективні третьокласники або не змогли аргументувати твердження про свою успішність (25,0%), або доводили свою успішність в інших сферах діяльності (25,0%): “добре граю на гітарі й танцюю”, “допомагаю мамі”, або звинувачували у своїй неуспішності інших (12,5%): “погані друзі”. У четверто- і п’ятикласників цієї групи найбільше зафіксовано “подвійних” (амбівалентних) самохарактеристик (4-й клас – 42,9%, 5-й клас – 33,3%), а також “виправдовувальних” висловлювань: “слухаю вчителя, але іноді розмовляю” і т.п. У шестикласників переважають більш категоричні судження (як позитивні,

так і негативні) і спроби пояснити свою невідповідність образу успішного учня: “я не впевнений у собі”.

Такі дані є підставою для висновку про те, що школярі з низькою ОЕ, усвідомлюючи свою невідповідність образу успішного учня, переживають дискомфорт, захищаються від нього “подвійністю” самохарактеристик і намаганням продемонструвати свою успішність у інших сферах життєдіяльності.

Аналіз експериментальних даних щодо образу успішного учня (ідеальне Я) у групі школярів із середнім рівнем особистісної ефективності (рис.2) свідчить про те, що відсоток узагальнених характеристик і характеристик діяльності й поведінки в усіх класах відносно стабільний і коливається в межах від 22% до 36%. У 3–5-х класах кількість висловлювань обох категорій практично однакова (3 клас: по 28,6%; 4 клас: 36,7% і 33,3% відповідно; 5 клас: 21,9% і 25,0% відповідно), і тільки в шестикласників відсоток діяльнісних характеристик (34,6%) перевищує відсоток узагальнених характеристик (23,1%). Найбільш динамічні зміни відбуваються в учнів із середньою ОЕ в категорії “риса особистості”.

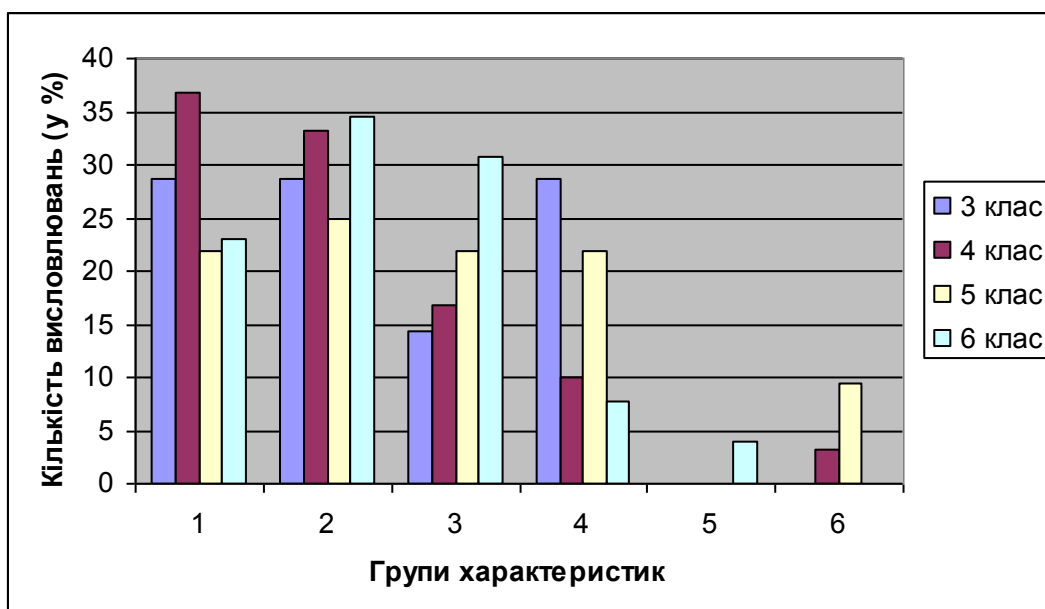

Рис. 2. Розподіл характеристик успішного учня в групах школярів 3–6-х класів із середньою ОЕ

Примітка: 1 – узагальнені характеристики; 2 – характеристики діяльності та поведінки; 3 – риси особистості як суб'єкта учіння; 4 – риси особистості як людини; 5 – взаємини з іншими людьми; 6 – інші характеристики.

Насамперед чітко виявляється тенденція збільшення кількості висловлювань щодо рис учня як суб'єкта учіння від третього до шостого класу: 3 клас – 14,3%, 4 клас – 16,7%, 5 клас – 21,9%, 6 клас – 30,8%. Якщо для середньоефективних третьокласників риси особистості, важливі в навчальній діяльності, ще не є пріоритетними, то в шестикласників вони посідають друге за значущістю місце в образі успішного учня. Водночас, висловлювання щодо особистісних рис учня як людини представлені в цій групі школярів дуже нестабільно: 3-й клас – 28,6%, 4-й клас – 10,0%, 5-й клас – 21,9%, 6-й клас – 7,7%. Можна констатувати певну тенденцію зменшення (окрім 5-го класу) в образі ідеального Я в групі школярів із середньою ОЕ важливості таких рис, як “добрий”, “ввічливий”, “турботливий” тощо і заміну їх (витіснення) поведінково-діяльнісними характеристиками, а також важливими для суб'єкта учіння рисами. У шестикласників із середнім рівнем ОЕ з'являються також висловлювання про взаємини з іншими людьми.

Отже, в підсумку можна стверджувати, що в образі успішного учня у школярів із середньою ОЕ значущими є характеристики діяльності й поведінки, а також від третього до шостого класу динамічно зростає важливість рис учня як суб'єкта учіння.

Стосовно співвіднесення образів ідеального і реального Я у групі учнів із середнім рівнем особистісної ефективності зроблено такі висновки. У третьо- і четвертокласників цієї групи практично немає негативних (4-й клас – 6,3%) і амбівалентних самохарактеристик (3-й клас – 14,3%, 4-й клас – 6,3%). Зазначимо принагідно, що п'ята частина середньоефективних третьокласників стверджувала, але не змогла аргументувати свою успішність. Прикметно, що в четвертокласників із середньою ОЕ практично на 70% тотожні самохарактеристики та характеристики успішного учня. У п'ятому і шостому класах ситуація змінюється. Так, збільшується кількість негативних (5-й клас – 45,5%, 6-й клас – 33,3%) і амбівалентних, “подвійних” висловлювань (27,3% і

25,0% відповідно), а також “пояснювальність” своєї позиції: “якщо захочу, то можу все, а якщо заставляють, то ні”, “розгублююсь і не можу відповідати біля дошки”. Такі дані є підставою, щоб констатувати динаміку образу Я-реальне стосовно образу Я-ідеальне у групі учнів із середньою ефективністю. Якщо у школярів початкової школи переважає позитивне сприймання себе як суб’єкта учіння, значне ототожнення образів ідеального і реального Я, то з початком підліткового вікового етапу зростає критичність самохарактеристик, рефлексивність висловлювань, адекватність сприймання себе як учня.

Аналіз експериментальних даних дослідження учнів 3–6-х класів із високим рівнем ОЕ (рис. 3) свідчить, що від третього до п’ятого класу зменшується кількість узагальнених характеристик, порівняно з іншими групами (3-й клас – 28,6%, 5-й клас – 16,7%). У шестикласників кількість таких висловлювань збільшується, але вони також якісно змінюються, як зазначалося вище. Водночас від третього до п’ятого класу залишається стабільно значною кількість поведінково-діяльнісних характеристик (35,7%, 27,6% і 37,5% відповідно), а в шестикласників їх відсоток значно зменшується (16,7%). Стосовно висловлювань про риси особистості, то в учнів з високою ОЕ зафіксовано таку тенденцію (окрім 5 класу): зменшення, порівняно з іншими групами, кількості характеристик учня як суб’єкта учіння і зростання відсотка висловлювань щодо особистісних рис учня як людини. Особливо виразно ця тенденція виявилась у шестикласників (для порівняння: у групі з низькою ОЕ – 9,1% особистісних характеристик, у групі з високою ОЕ – 19,4%). Аналізуючи дані п’ятикласників з високою ОЕ, можна констатувати тенденції, протилежні зазначеним: у цих школярів в образі успішного учня збільшується кількість характеристик поведінки й діяльності, а також рис учня як суб’єкта учіння, що, на нашу думку, є реакцією на перехідність їх навчального статусу, на процеси адаптації, що вони наразі переживають. Крім того, особливістю цієї групи учнів є наявність на всіх вікових етапах характеристик взаємин з іншими людьми, як однокласниками, так і вчителями.

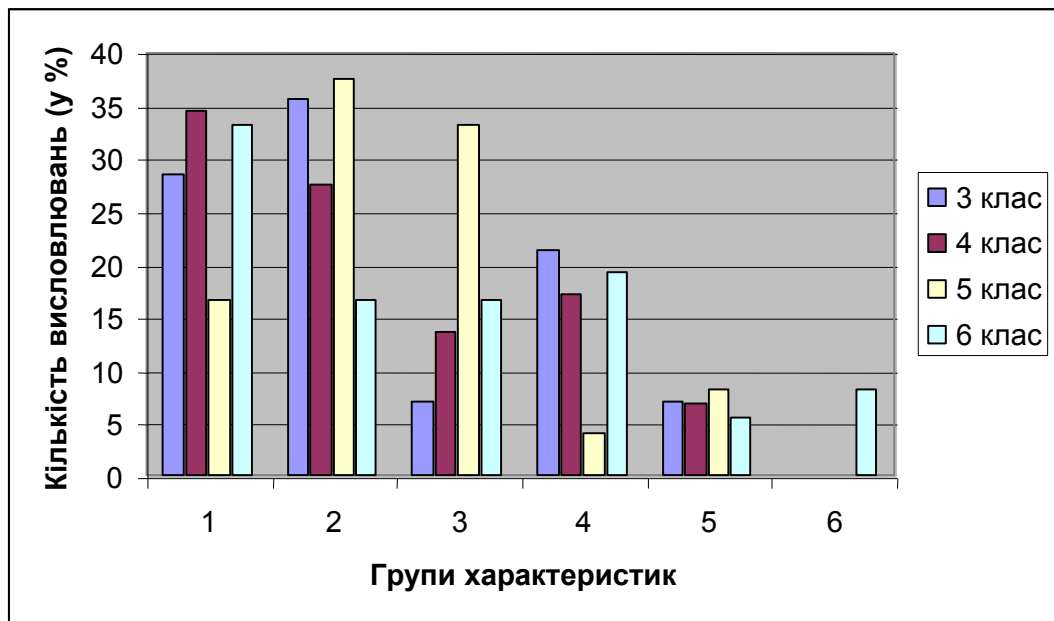

Рис. 3. Розподіл характеристик успішного учня в групах школярів 3–6-х класів з високою ОЕ

Примітка: 1 – узагальнені характеристики; 2 – характеристики діяльності та поведінки; 3 – риси особистості як суб'єкта учіння; 4 – риси особистості як людини; 5 – взаємини з іншими людьми; 6 – інші характеристики.

У підсумку можна стверджувати, що в школярів з високою ОЕ в образі успішного учня (ідеальне Я) найбільш помітні зрушення відбуваються в онтогенетичній площині. Так, якщо для третьо- і четвертокласників значущими залишаються поведінково-діяльнісні та узагальнені характеристики, то для шестикласників поведінкові прояви стають менш важливими, а узагальнені характеристики набувають якісно нового змісту. Крім того, для високоефективних шестикласників в образі успішного учня актуальними стають особистісні риси, що характеризують його як суб'єкта життєдіяльності (зростання статистично значуще на рівні $p \leq 0,01$ у понад 2,5 рази, порівняно з II групою). Про розширення спектру характеристик, притаманних ідеальному Я, свідчать також інші висловлювання шестикласників з високою ОЕ, що стосуються аспекту репутації та емоційно-ціннісної сфери. П'ятикласники з високою ОЕ найбільш виразно продемонстрували певну деструкцію в образі ідеального Я (порівняно з іншими групами), зумовлену адаптаційними процесами, їхньої вікової та соціальної ситуації. Про це свідчить акцентування ними поведінково-діяльнісних характеристик і рис учня як суб'єкта учіння.

Характерним є також збільшення у п'ятикласників, порівняно з іншими класами, кількості висловлювань про взаємини з іншими людьми, що, безперечно, дає підстави констатувати зростання значущості для них міжособистісної взаємодії.

Аналіз співвіднесення образів ідеального і реального Я у школярів з високим рівнем ОЕ дав змогу з'ясувати, що більшість таких учнів має позитивний образ самого себе, який охоплює не тільки сферу навчання, а й особистісні та поведінкові особливості. Так, понад 50% третьокласників з високою ОЕ, аргументуючи своє позитивне самосприймання, називали такі характеристики, як “добрий”, “нікому не бажаю зла”, а також “сумлінно виконую завдання”. Подібні результати зафіксовано й щодо четверто- і п'ятикласників цього рівня ефективності: практично всі школярі категоричні у сприйманні себе успішним учнем. Небагато серед них (8,3% у четвертому та 10,0% у п'ятому класі) висловилися не тільки щодо своїх позитивних проявів, а й – дуже побіжно – щодо своєї “неуспішності” (наприклад, не можна назвати успішним учнем, бо “у таблиці є 10”), а також з певною обережністю аргументували свою успішність (“стараюся добре вчитися і адекватно себе поводити”). В образі реального Я цих учнів переважають узагальнені та діяльнісні характеристики, зменшується, порівняно з третьокласниками, відсоток особистісних рис, з'являється зовнішня атрибуція успіху (“я отримав три похвальні листи”), а також характеристики міжособистісних взаємин (“підтримую дружні стосунки”, “прощаю провини друга”).

У шестикласників з високою ОЕ за загального позитивного самосприймання переважають некатегоричні, обережні, “процесуальні” висловлювання: “намагаюся бути сумлінною, наполегливою, зосередженою”, “намагаюся досягти успіхів”, “змінююсь на краще”, “небагато, але є досягнення”, “стараюсь багато навчитися”. Отже, як в образі ідеального Я, так і в образі реального Я в учнів цієї групи фактично зникає аргументація успішності тільки виконанням шкільних вимог і правил, першорядного

значення набуває відрефлексована ціннісність учіння та особистісних рис, що сприяють успішності.

Висновки та перспективи використання результатів дослідження.

Загалом можна стверджувати, що самопізнання молодших школярів виступає як самосприймання і самоспостереження, на основі яких формуються уявлення про себе, переважно одиничні образи себе в конкретних ситуаціях. На відміну від цього на початку підліткового віку набувають першорядної ваги самоаналіз та осмислення себе, що є передумовою формування цілісного, узагальненого образу Я.

Встановлені у процесі дослідження особливості та тенденції становлення та динаміки образу Я в учнів різних за ефективністю груп вимагають особливої уваги учителя та шкільного психолога щодо розробки системи розвивальних і корекційних впливів для забезпечення розвитку рефлексивності як механізму становлення особистісної ефективності школярів на різних етапах їх шкільного навчання.

Список використаних джерел

1. Боришевський, М.Й. Самосвідомість як фактор психічного розвитку особистості / М.Й. Боришевський // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С.119-126.
2. Виногородський А.М. Розвиток особистісної рефлексії підлітків (на матеріалі сприйняття музики). Автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова / А.М. Виногородський. – К., 1999. – 20 с. – укр.
3. Дригус М.Т. До проблеми дослідження психологічних механізмів особистісної ефективності учнів / М.Т. Дригус // Круглий стіл, присвячений науковій творчості відомого українського психолога І.О. Синиці «Наукова спадщина І.О. Синиці в контексті сучасної педагогічної психології». – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – С. 23-24.

4. Завацька Н.Є. Психологія соціальної реадaptaції осіб зрілого віку : монографія / Наталія Євгенівна Завацька – Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – 240 с.

5. Краєва О.А. Становлення рефлексивної свідомості на етапі подолання підлітком кризи ідентичності / О.А. Краєва // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 11. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 382–392.

6. Свіденська Г.М. Психологічні особливості розвитку самосвідомості особистості в період підліткової кризи / Галина Миколаївна Свіденська. Автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Ін-т психології імені Г.С. Костюка АПН України. – К., 2008. – 21 с.: табл. – укр.

7. Турбан В.В. Становлення етичної свідомості в онтогенезі / Вікторія Вікторівна Турбан. Автореф. дис... докт. психол. наук : 19.00.07 ; Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – К., 2013. – 38 с.: табл. – укр.

8. Хаяйнен Е.В. Условія становлення личностной рефлексии в подростковом возрасте / Елена Валентиновна Хаяйнен. Автореф. дисс... канд. психол. наук : 19.00.13. – М., 2005. – 20 с.

9. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии / Ирина Ивановна Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 144 с.

10. Janoff-Bulman R., Timko Ch. Coping with traumatic events: the role of denial in light of people's assumptive worlds. In: C.R. Snyder, C.E. Ford (Eds.), Coping with negative life events: clinical and social psychological perspectives. – N.Y., L.: Plenum Press, 1987.

References transliterated

1. Boryshevs'kyj, M.J. Samosvidomist' jak faktor psyhichnogo rozvytku osobystosti / M.J. Boryshevs'kyj // Psychologija i suspil'stvo. – 2009. – № 4. – S.119-126.

2. Vynogorods'kyj A.M. Rozvytok osobystisnoi' refleksii' pidlitkiv (na materialy spryjnattja muzyky). Avtoref. dys... kand. psyhol. nauk : 19.00.07 ; Nac. ped. un-t im. M.P. Dragomanova / A.M. Vynogorods'kyj. – K., 1999. – 20 s. – ukr.

3. Drygus M.T. Do problemy doslidzhennja psykologichnyh mehanizmiv osobystisnoi' efektyvnosti uchniv / M.T. Drygus // Kruglyj stil, prysvjachenyj naukovej tvorchosti vidomogo ukrai'ns'kogo psykologa I.O. Synyci «Naukova spadshhyna I.O. Synyci v konteksti suchasnoi' pedagogichnoi' psykologii'». – K.: DP «Informacijno-analitychne agentstvo», 2014. – S. 23-24.

4. Zvac'ka N.Je. Psykologija social'noi' readaptacii' osib zrilogo viku : monografija / Natalija Jevgenivna Zvac'ka – Lugans'k: vyd-vo SNU im. V. Dalja, 2009. – 240 s.

5. Krajeva O.A. Stanovlennja refleksyvnoi' svidomosti na etapi podolannja pidlitkom kryzy identychnosti / O.A. Krajeva // Problemy suchasnoi' psykologii': Zbirnyk naukovyh prac' Kam'janec'-Podil's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Ivana Ogijenka, Instytutu psykologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny / Za red. S.D. Maksymenka, L.A. Onufrijevoi'. – Vyp. 11. – Kam'janec'-Podil's'kyj: Aksioma, 2011. – S. 382–392.

6. Svidens'ka G.M. Psykologichni osoblyvosti rozvytku samosvidomosti osobystosti v period pidlitkovoi' kryzy / Galyna Mykolai'vna Svidens'ka. Avtoref. dys... kand. psyhol. nauk : 19.00.07 ; In-t psykologii' imeni G.S. Kostjuka APN Ukrai'ny. – K., 2008. – 21 s.: tabl. – ukr.

7. Turban V.V. Stanovlennja etychnoi' svidomosti v ontogenezi / Viktorija Viktorivna Turban. Avtoref. dys... dokt. psyhol. nauk : 19.00.07 ; In-t psykologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny. – K., 2013. – 38 s.: tabl. – ukr.

8. Hajajnen E.V. Uslovija stanovlenija lichnostnoj refleksii v podrostkovom vozraste / Elena Valentinovna Hajajnen. Avtoref. diss... kand. psihol. nauk : 19.00.13. – M., 2005. – 20 s.

9. Chesnokova I. I. Problema samosoznania v psihologii / Irina Ivanovna Chesnokova. – M. : Nauka, 1977. – 144 s.

11. Janoff-Bulman R., Timko Ch. Coping with traumatic events: the role of denial in light of people's assumptive worlds. In: C.R. Snyder, C.E. Ford (Eds.), Coping with negative life events: clinical and social psychological perspectives. – N.Y., L.: Plenum Press, 1987.

Отримано: 26.03.2018

Відрецензовано: 02.04.2018

Опубліковано: 11.04.2018